

Болобан М. (Київ, Україна)

Мовні втілення природних ритмів часу: співвідношення позамовних і мовних аспектів дослідження календарно-часових номінацій в українській мові

Основним завданням дослідження є висвітлення мовної концептуалізації часу й календаря в українській мові в порівнянні з іншими індоєвропейськими мовами
Ключові слова: календарно-часова лексика, лінгвоконцептологія, етимологія

Основной задачей исследования является освещение языковой концептуализации времени и календаря в украинском языке в сравнении с другими индоевропейскими языками

Ключевые слова: лексика времени и календаря, лингвоконцептология, этимология

The major concern of the research is the interpretation of the linguistic conceptualization of time and calendar in the Ukrainian language in comparison to the other Indo-European languages

Key words: time and calendar lexicon, linguoconceptology, etymology

Актуальність дослідження визначається необхідністю етнолінгвістичного моделювання фрагменту картини світу носіїв української мови, який стосується репрезентації часу і календаря.

Мета дослідження полягає у визначенні етноспецифічних рис календарно-часових номінацій української мови, зокрема, теоретичних засад і екстралінгвістичних аспектів такого дослідження.

Наукова новизна статті полягає в узагальненні відомостей щодо позамовних чинників формування календарно-часової лексики.

Уявлення про час і простір належать до найфундаментальніших основ людського світосприйняття, мисленнєвого й відтак мовленнєвого членування сприйнятої об'єктивної дійсності. Вони віддзеркалюють спостереження людини над найрізноманітнішими явищами природи (зміна дня і ночі, сезонів року, рух Сонця, Місяця й зірок, зміни в житті рослин і тварин тощо). Як показують дослідження, такі спостереження здійснювалися вже в кам'яному віці (палеоліті) й дістали відображення у різних видах первісного мистецтва, інвентарі та орієнтації поховань (детальніше див. у публікаціях Б.О. Фролова, В.С. Ларичева та ін.), а також у тих реліктах міфології й мови, які можуть бути ретроспективно спроеційовані у глибоку хронологічну давнину.

Етнолінгвістичне вивчення мовного втілення давніх уявлень про час і календар дає можливість змоделювати не тільки архаїчні космологічні схеми міфів, а й відповідний сегмент мовної картини світу, пов'язаної з першими «наївними» спостереженнями природних явищ. Історичні дослідження як фольклору, так і мови (публікації В.В. Іванова, В.М. Топорова та ін.) засвідчують дуже давнє походження низки календарних понять та їхніх назв.

Серед лексем індоєвропейських мов, які стосуються позначень часових і

календарних понять, наявні ті, що пов'язані з особливостями архаїчного світобачення, зокрема уявленнями про циклічний (а не лінійний) одновимірний, як його тепер уявляють) час і його зв'язок із доступними безпосередньому спостереженню природними явищами. Так, англ. *year* «рік» (пор. нім. *Jahr* та ін.) «рік» має споріднені індоєвропейські форми, що позначають інші часові проміжки. Це давньоруськ. *ярь* «весна», звідки й міфологічне уособлення весняного періоду року й відповідних свят в образі язичницького божества на ім'я *Ярило* (пор. також язичницького бога балтійських слов'ян із іменем *Herovitus* – *Яровит*). Як відомо, у більшості культурних традицій світу рік починався навесні (найчастіше з весняного рівнодення). Отже, весна виступала першим сезоном року, символом його початку. Саме в цьому слід убачати позамовну культурно-міфологічну мотивацію семантичного зв'язку германської назви року і слов'янської назви весни.

З другого боку, спорідненим із розгляданими лексемами є давньогрецьке позначення часового відрізка *hora*, яке має багато значень: «рік узагалі», «пора, сезон року (найчастіше весна)», «день», «година» тощо. Цієї давньогрецької лексеми сягає, зрештою, і сучасне англійське *hour* «година».

Як бачимо, у давніх носіїв індоєвропейських мов не було ще чіткої диференціації цілого року й окремих його частин, сезонів, кількість останніх варіювалася (пор. культурологічні коментарі Р. Грейвса до традицій поділу року на сезони в різних індоєвропейських культурах). Тому варті спеціального розгляду й етнолінгвістичні інтерпретації назв окремих пір року.

Порівняймо семантичні мотивації назв зими в українській і англійській мовах. Англ. *winter* «зима» (нім. *Winter*), як показує його етимологічний аналіз, не є продовженням загальноіндоєвропейського позначення зими (укр. *зима* з численними паралелями в інших слов'янських мовах, латинськ. *hiems*, давньогрецьк. *kheimon* тощо), а становить новотвір, мотивований особливостями зимової погоди: назва зими походить від позначення вітру *wind* (нім. *Wind*), оскільки зимовий період позначений сильними вітрами. Подібною була й семантична мотивація вищенаведеного спільноіндоєвропейського позначення зими, в основі якого лежить індоєвропейський корінь із семантикою «текти» (давньогрецьк. *kheo* «течу» тощо): зимовий період у Середземногор'ї, де мешкали давні індоєвропейці, був дощовим.

Українська назва *весни* є не тільки спільнослов'янською, а й спільноіндоєвропейською, однак її внутрішня форма виглядає стертою вже на праїндоєвропейському рівні. Англ. *spring* «весна» виявляється досить прозоро пов'язаним із англ. *spring* «джерело» (друга лексема виступає наслідком семантичного розвитку першої), оскільки навесні помітно зростає активність струмків, потоків, річок і подібних проточних водних джерел.

Українське *осінь* належить до спільнослов'янських слів неясного походження, тому про його внутрішню форму важко сказати щось певне. Англ. *autumn* «осінь» є запозиченням із латинської мови (латинськ. *autumnus* «осінь»), а остання лексема являє собою слово невідомого походження (форма дозволяє припускати можливість етруського джерела;

не виключений зв'язок зі слов'янським *осінь*, етимологія якого, у свою чергу, також досі залишається дискусійною). Розмова англійськомовна назва осені *fall* (букв. «падіння») відображає таке природне явище, як опадання листя (пор. слов'янське *листопад*).

Порівняння праслов'янських і прагерманських часово-календарних найменувань може показати співвідношення етапів формування цього сегмента мовної картини світу в двох мовних групах. Залучення ширшого індоєвропейського контексту дозволить змоделювати специфіку становлення відповідного сегменту світогляду й номінації в кожній із досліджуваних мов і мовних груп. Зрозуміло, що ті англійські лексеми часово-календарної сфери, які мають відповідники в інших германських мовах і сягають прагерманського мовного джерела (прамова германської групи розгалужилася, як відомо, в останні століття до н.е.), відбивають природні реалії не Британських островів, а континенту, і мають, відповідно, прагерманську хронологію. Адже до Британії германські племена англів, саксів і ютів переселилися, як відомо з історичних джерел, наприкінці I-ї половини I тисячоліття до н.е. після залишення Англії римлянами.

На наш погляд, для більш повної й комплексної етимологічної, лінгвокультурологічної й етнолінгвістичної інтерпретації лексикої сфери часу і календаря доцільно залучати для порівняння свідчення кельтських мов у контексті відомостей про календарні уявлення їх носіїв (особливо зважаючи на те, що, за свідченнями Г. Юлія Цезаря й археологічними знахідками, спостереження за світилами й календар у кельтів були досить розвиненими). Відомо, що поширені в традиційній селянській культурі Європи навіть до нашого часу залишки язичницьких сезонних свят (день святого Івана, Вальпургієва ніч на 1-е травня, Хеллоун та ін.) значною мірою мають кельтське коріння, що, втім, не виключає їх культурно ширшого й хронологічно глибшого контексту.

Зважаючи на позамовні свідчення з галузі матеріальної культури, не слід забувати, що в давній Британії й Ірландії (як і на континенті) в IV–II тис. до н.е. були дуже поширеними великі кам'яні (т.зв. мегалітичні) споруди календарно-астрономічного призначення, найвідомішим серед яких є Стоунхендж («висяче каміння») у місцевості Солсбері (*Salisbury*) в Англії. Знання небесної сфери, рухів світил і календаря, накопичені докельтськими й кельтськими племенами Британії, трансформувалися з часом, міфологізувалися й дістали віддзеркалення і у фольклорі й обрядовості Британських островів, і, слід гадати, в мовних проявах.

Українське *час*, російське *час* «година» і споріднені з ними найменування віддзеркалюють уявлення про членування часового потоку, його дискретність. Універсальність означеного кореня, його поширеність у багатьох мовних родинах світу передусім зі значеннями «кусати», «різати», «віддіяти» і подібними, показана в дослідженнях О. С. Мельничука. Отже, йдеться про обмежений час, його окремі відтинки на противагу більш триваломучасові, на позначення якого використовується найменування *вік* (пор. спроби

етимологічної інтерпретації лексеми *чоловік* у слов'янських мовах і *world* в англійській). Порівняймо протиставлення понять і назв обмеженого і необмеженого часу в давньогрецькій і давньоіранській традиціях.

Цікаво звернути увагу на те, що англ. *tide* «приплив, відплив» споріднене з нім. *Zeit* «час», що свідчить про спосіб вимірювання часу в давніх германців. Як відомо, припливи тим значніші й помітніші, чим вища (північніша) широта місцевості, і для Британських островів це природне явище було дуже актуальним (передбачення пов'язаних із рухом Місяця припливів могло бути, як припускають, однією з найважливіших функцій Стоунхенджу).

Літературно-книжні українські терміни *календар*, *хвилина* (використовується в поезії Тараса Шевченка), англійські *calendar*, *minute* тощо, зрозуміло, запозичені з латинської мови й не пов'язані з народними уявленнями давніх британців. Англійські назви місяців також є запозиченнями з латинської мови.

Цікаву ситуацію спостерігаємо з позначеннями днів тижня. Ця традиція кінць-кінцем сягає стародавнього Шумеру й Вавилону, де виникло посвячення окремих днів світилам – Сонцю, Місяцю й планетам, видимим неозброєним оком і осмислованим у контексті міфологічного світосприйняття як божества. Згодом така схема прийшла в античний (греко-римський) світ, а звідти поширилася по всій Європі й дістала віддзеркалення в різноманітних мовах. Тому можна сформулювати узагальнення розглянутого питання так: германські назви днів тижня від імен язичницьких божеств віддзеркалюють власні уявлення носіїв германських мов, однак сама ідея такого позначення запозичена через античну культуру зі Сходу.

Англійські назви днів тижня зберегли імена найважливіших божеств давньогерманського язичницького пантеону: *Sunday* – день Сонця і бога Сонця (які уявляли в давній свідомості нероздільно), *Monday* – день Місяця і бога Місяця, *Tuesday* – день бога Тіу (германське продовження загальноіндоєвропейського божества світлого дня, споріднене з Зевсом і Юпітером), *Wednesday* – день бога Вотана (Водана, скандинавського Одіна – божества магії та війни), *Thursday* – день бога блискавки та зброї Тора, *Friday* – день богині Фреї (божество дружби й кохання, германська язичницька персоналіфікація планети Венери), *Saturday* – день запозиченого у римлян бога Сатурна. Порядок днів тижня й імен відповідних божеств визначений головним чином шумеро-вавилонськими й греко-римськими уявленнями про розташування небесних світил (семи видимих неозброєним оком «рухомих зірок») – Сонця, Місяця, Меркурія, Венери, Марса, Юпітера, Сатурна.

В українській та інших слов'янських мовах, на противагу германськимі романським, назви тижня народні.

Досліджуючи мовне відображення часово-календарних уявлень, слід зважати на істотну **сакралізацію** і часу, і календаря у давньому світосприйнятті, на зв'язок досліджуваних категорій із поняттям циклічно повторюваного **свята** (загальнокультурологічні аспекти сакралізованого свята висвітлені у працях М.М. Бахтіна, А.Я. Гуревича, Д.В. Панченка та ін.).

Таким чином, є, на наш погляд, усі підстави зробити висновок про те, що лексика сфери часу й календаря містить винятково цінну лінгвокультурологічну й етнолінгвістичну інформацію, вивчення якої дозволить здійснити комплексне моделювання відповідного сегменту народних уявлень і мовної картини світу.

В усіх відомих культурах основними хронологічними одиницями (відтинками часу) виступають його природні частини, визначені рухом Землі і небесних світил, а саме день, місяць та рік. Природно, що носії давніх культур не мали сучасного наукового уявлення про рух космічних тіл і орієнтувалися на «найвну» геоцентричну частину світу, до того ж істотною мірою міфологізовану. Первісні космогонії й космології виступають як приклади своєрідної концентрації міфологічних уявлень про Всесвіт і виникнення основних його частин. Як показують численні археологічні свідчення (з галузі знання, що останнім часом оформилася в окрему наукову дисципліну – археоастрономію або астроархеологію), уявлення про день, місяць і рік існували вже в кам'яному віці за декілька десятків тисяч років до нашого часу (публікації Н. Лок'єра, А. Маршака, А. Тома, Дж. Хокінса, Б.О. Фролова, В.Є. Ларичева та ін.).

Кожна українська лексема календарно-часової сфери, будучи розглянутою не лише в загальнослов'янському, а й у загальноєвропейському контексті, містить, як виявляє дослідження, значну кількість інформації щодо репрезентації відповідного сегменту мовної картини світу й потребує етнолінгвістичної й лінгвокультурологічної інтерпретації в якнайширшому контексті позамовних свідчень про розвиток часу і календаря. Зазначене стосується і германських, і інших залучуваних для порівняння вироблення методики дослідження лексем.

Англ. *day* (нім. *Tag* тощо) пов'язується з коренем, що означає «горіти» (звідси, наприклад, укр. *двоготь*). Англійська назва дня не є спільною з його назвами в інших групах мов індоєвропейської родини, до того ж, як показують етимологічні дослідження, індоєвропейські мови взагалі не мають спільної назви дня, такі назви в різних мовних групах не споріднені між собою: укр. *день* – загальнослов'янське (В.І. Георгієв співвідносить його із етруським іменем Юпітера *Tin*), латин. *dies* – продовження індоєвропейської назви світлого денного неба як божества (давньоінд. *Dyauh*, давньогрецьк. *Zeus*, латин. *Ju-piter*), давньогрецьк. *hemera* тощо. Такі відмінності засвідчують, що осмислення дня як часової одиниці відбувалося самостійно в культурах кожної гілки індоєвропейських мов.

Із англійською назвою дня споріднена назва світанку *dawn*.

Позначення ранку і вечора, так само, як і дня, – англ. *morning*, *evening* – не є загальноіндоєвропейськими, незважаючи на те, що більшість індоєвропейських мов зберегли спільні (з походження праіндоєвропейські) назви і для ранку, і для вечора: давньогрецьк. *eos*, *avos* «світанок, зоря, ранок» (ї його персоніфікація – богиня Еос, не раз згадувана Гомером), латин. *aurora* «вранішня зоря» (та її божественна персоніфікація Аврора),

давньоінд. *Ушас* «богиня ранкової зорі», «зоря-божество», литовськ. *Аушра* «богиня ранку, вранішня зоря як божество» та ін. (за однією з етимологічних версій, із переліченими лексемами споріднені й рос. *утро*, польськ. *jutro*); давньогрецьк. *Hesper* «вечір, вечірня зоря, божество вечірньої зорі», латин. *vesper* «вечір», литовськ. *vakaras* «вечір», укр. *вечір*. Як бачимо, у багатьох індоєвропейських народів ранок і вечір олюднювалися (антропоморфізувалися), персоніфікувалися в образах божеств, обожнювалися. Втім, уявлення про відрізки часу як божества – окрема тема для спеціального дослідження.

На відміну від розглянутих назв дня, ранку та вечора, українська і англійська назви ночі є загальноіндоєвропейськими: англ. *night*, латин. *nox*, давньогрецьк. *νιχ*, укр. *ніч*. Ніч також осмислюється як персоніфіковане божество (наприклад, давньогрецька богиня *Нюкта*). Слід звернути увагу на те, що, за різними історичними відомостями (Юлій Цезар, Тацит та ін.), давні германці, як і давні кельти, відлічували час ночами, а не днями. Залишком такої часово-календарної традиції вважають англ. *fortnight* «два тижні», букв. «14 ночей». Згаданий факт, за усною консультацією Ю.Л. Мосенкіса, можна пояснити тим, що, з одного боку, саме вночі видимі численні світила – Місяць, планети, зорі (які давні люди ретельно спостерігали, в першу чергу для відліку часу), тоді як удень видно лише Сонце; з другого боку, ніч, за висновками психологів, є більш придатною для здійснення всіляких обрядів, оскільки сприйняття навколишньої дійсності в цей час відбувається більш загострено (а германці й кельти періоду язичництва здійснювали обряди саме вночі).

Наступною природною одиницею часу виступає місяць. У багатьох мовах назви місяця як часового проміжку і Місяця як нічного небесного світила збігаються або принаймні споріднені (наприклад, укр. *місяць* і *Місяць*). Так і в англійській мові: *month* «місяць (як одиниця часу)» і *moon* «Місяць (як небесне світило)». Розглядана назва є загальноіндоєвропейською: укр. *місяць* / *Місяць*, латин. *mensis*, давньогрецьк. *men*, *meis* (і відповідне божество) тощо (у давньогренцькій мові відома ще одна назва обожненого Місяця – *Selena* від *selas* «світло»). Наявні дві основні етимологічні версії щодо походження індоєвропейської назви нічного світила: від кореня зі значенням «міряти» (рух Місяця та зміна його фаз із глибокої давнини слугували для вимірювання часу) або від кореня зі значенням «зменшуватися» (результат спостережень над «ущербленням» Місяця у 3-й та 4-й його фазах).

Незважаючи на те, що у стародавній Європі, як і в багатьох інших регіонах світу, дні основних точок руху Сонця протягом року (зимове і літнє сонцестояння, весняне й осіннє рівнодення) були дуже важливими календарними святами, сучасні англійські назви цих днів (*solstice*, *equinox*) є запозиченнями з латинської мови. Перша з наведених лексем (від латин. *solstitium*) буквально означає те саме, що й в українській мові, –

«сонцестояння». Назва пояснюється тим, що в дні сонцестоянь точка полудневої кульмінації Сонця майже не зміщується на небі близько тижня. Назва ж рівнодення в англійській мові, як і в латинській, буквально означає «рівноніччя», що можна розглядати як ще одне свідчення про вищезгадану більшу вагомість ночі порівняно з днем для давніх спостерігачів неба, зокрема, стародавніх германців (пор. у шумерів божество Сонця Уту – дитина божества Місяця Нанна). На відміну від англійської й латинської назв, у давньогрецькій мові рівнодення позначаються так само, як і у слов'янських мовах, – *isemeria* букв. «рівнодення» (рос. *равноденствие* виступає, судячи з усього, калькованим запозиченням з грецької мови через старослов'янську – про опосередковану роль старослов'янської мови свідчить його морфологічне оформлення). Назви відбивають результати спостережень того, що в ці дні день за тривалістю рівний ночі.

До природних часових проміжків можна віднести й тиждень – чверть місяця, одна місячна фаза. Однак виділення 7-денного тижня є досить пізнім, до того ж тиждень такої тривалості відомий не всім народам, засвідчений далеко не всіма мовами. Так, наприклад, стародавні греки поділяли місяць на три декади по 10 днів. Відомі також 8-денний та 9-денний тижні (останній, зокрема, в етрусків – давньоіталійського племені, що справило значний культурний вплив на Рим). Визначення тривалості частин місяця ускладнювалося тим, що тривалість с амого календарного місяця не була в різних культурах однаковою. В основі зазначеної варіативності лежать вагомні астрономічні причини. У сучасній астрономії (а також, як показують дослідження В.С. Ларичева, і в глибоку давнину) виділяють синодичний, сидеричний і драконічний місяці. Перший – проміжок часу, протягом якого Місяць повертається в те ж саме положення відносно Землі (29,53 доби) – саме його брали за основу стародавні греки при поділі місяця на три десятиденні тижні (вони чергували 30-денні «повні» місяці і 29-денні «порожні»). Сидеричний (зоряний) місяць, судячи з самої його назви (латин. *sidus*, род. відм. *siderus* «зірка») – період, за який Місяць повертається в ту саму точку неба відносно зірок (27,321661 доби). Нарешті, драконічний місяць – період, пов'язаний із повторюваністю затемнень (27,21222 доби), передбачення яких було дуже важливим у багатьох давніх культурах (це була, судячи з досліджень А. Тома, Дж. Хокінса та ін., одна з головних функцій Стоунхенджа як сакралізованої астрономічної обсерваторії). Назва *драконічний* пов'язана з астрономічним поняттям «вузлів місячної орбіти» – точок, у яких можливе затемнення Місяця. А затемнення Сонця або Місяця у різних міфологіях сприймали як поглинання світила драконом, змієм, вовком тощо.

Виходячи з усього сказаного про специфіку поняття «тиждень», цілком закономірним слід визнати той факт, що спільноіндоевропейської назви тижня не існує (пор. укр. *тиждень*, рос. *неделя*, давньогрецьк. *dekas* «декада» тощо). У кожній групі індоевропейських мов і навіть в окремих мовах однієї групи назви

тижня виступають пізніми локальними новотворами.

Важливо відзначити, що й англійська назва неба *sky* не є загальноіндоевропейським позначенням небесного простору. В індоевропейських мовах відомо декілька назв неба, відмінних у залежності від специфіки його стану: **deu-* – світле денне небо (звідси імена Зевса, Юпітера та споріднених із ними божеств), **nebh-* – хмарне небо (буквально **ne-bh-* «не світле»), звідси слов'янське *небо*, литовськ. *debesis* «небо» тощо. але давньогрецьк. *nephela*, латин. *nebula* «хмарка», нім. *Nibel*, давньоскандин. *nifl* «туман» (звідси міфологічні образи нібелунгів-ніфлунгів). Такі відмінності назв свідчать про те, що давні носії індоевропейських мов ретельно спостерігали за небом, варіюючи його назви (пор. багатий спектр арабських назв верблюда, тюркських назв коня, ескімоських назв снігу як свідчення деталізованості відповідного сегменту мовної картини світу).

У перспективі потребують дослідження такі питання, як сакрально-міфологічні уявлення про час у різних мовно-культурних традиціях, співвідношення природничих, філософських, психологічних, культурологічних, міфознавчих і лінгвістичних аспектів осмислення категорії часу, календар і ритуально-святкові традиції давніх культур, поняття часу й календаря в контексті загальних уявлень про ритм тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: Истоки, эволюция, перспективы / М.Д. Ахундов. – М.: Наука, 1982. – 222 с.;
2. Бансимба М. Концепт ВРЕМЯ в русской, французской и конголезской языковых картинах мира: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / М. Бансимба; Южный Федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2007. – 34 с.;
3. Батуркин М.Г. Мифологическое пространство и время в современной культуре: Семантическое сходство пространственно-временных представлений в мифологических и религиозных системах [Электронный ресурс] / М.Г. Батуркин. – Режим доступа: <http://www.newacropolis.org.ua/ru/study/conference/?thesis=3395>;
4. Габович Е. Предыстория современных календарей [Электронный ресурс] / Е. Габович. – Режим доступа: <http://artifact.org.ru/detailirovka-voprosov-globalnoy-teorii/evgeniy-gabovich-predistoriya-pod-znakom-voprosa.html>;
5. Гуревич А.Я. Представления о времени в средневековой Европе / А.Я. Гуревич // История и психология / Под ред. Б.Ф. Поршнева, Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1971. – С. 159–198.;
6. Гюйо М. Происхождение идеи времени / М. Гюйо. – СПб.: Изд-во т-ва «Знание», 1899. – 372 с.;
7. Ермаков С.Э. Время богов и время людей. Основы славянского языческого календаря / С.Э. Ермаков, Д.А. Гаврилов. – М.: Ганга, 2009. – 288 с.;
8. Иванов В.В. Индоевропейские названия времен года / В.В. Иванов // Календарно-хронологическая культура и проблемы ее изучения: К 870-летию «Учения» Кирика Новгорода: Материалы научной конференции. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2006. – С. 64–70.;
9. Каган М.С. Время как философская проблема / М.С. Каган // Вопросы философии. – 1982. – № 10. – С. 117–124.